

Kolm vana-peruu kultuurihorizonti - kas ka kolm erinevat religiooni?

Tarmo Kulmar

Kolumbuse-eelse Peruu kõrgkultuurideajastut periodiseeritakse mitmel viisil. Seelses arheologia-teaduses on kõige enam levinud kultuurihorizontide ja vaheperioodide süsteem, millele pani aluse Peruu arheoloogia rajaja, Saksa professor Max Uhle ja mida täiendas Peruu rahvusliku arheologia-teaduse looja Julio César Tello. Jaotus on järgmine.

VARAJANE HORISONT (u 1000 eKr - 200 pKr)	-	Chavíni kultuuri levik ja domineerimine Peruu kõrgmägedes ja põhjarannikul ning Paracase kultuuri domineerimine lõunarannikul.
VARAJANE VAHEPERIOOD (u 200 - 700 pKr)	-	rannikukultuuride õitseag.
KESKMINE HORISONT (u 700 - 1100 pKr)	-	Tiahuanaco ja Huari kultuuride domineerimine Peruu kõrgmägedes ja rannikul.
HILINE VAHEPERIOOD (u 1100 - 1438)	-	regionaalsete kultuuride (Peruu kuningriikide) õitseag.
HILINE HORISONT (1438 - 1532)	-	Inkade impeerium Tahuantinsuyu, inkade kultuuri domineerimine kogu Peruus.

Tekib küsimus, kas ja kui suurel määral sarnanevad suurte kultuurihorizontide religioonid üksteisega. Teisisõnu - kas on tegemist ühe religiooniga, millel on kolm arengufaasi, kolme erineva religiooniga või on veel kolmas võimalus?

Otstarbekas on kõigepealt näidata nende horisontide religioonide põhijooni ja seejärel leida võimalikud mõjutused.

Kõigi kolme horisondi puhul on tegu arheoloogilises mõttes varajase metalliaja kultuuridega, mida iseloomustavad maaviljelus ja irrigatsioonisüsteemid, käsitöö, linnalised asulad, monumentaal-arhitektuur, hierarhiline ja spetsialiseeritud ühiskond ning riigi olemasolu, mille eesotsas on sõdalastest ja preestritest ülemkiht. Nende tunnuste põhjal saab eeldada ka kõrgusunditele omase ideoloogia ja kultuste olemasolu.

VARAJANE HORISONT

on Peruu kõrgkultuuri sünniaeg. Allikateks on Chavíni puhul arhitektuur, skulptuur ja keraamika, Paracase puhul keraamika, tekstiil ja matusepaigad.

Väljapaistev sakraalarhitektuur - templid ja püramiidid - esineb ainult Chavínis. Seal saavutas ehituskunst juba niisuguse taseme, mis avaldas mõju kogu Vana-Peruu arhitektuurile. Paracase hauaehitised on kohaliku päritoluga ja ilma Chavíni mõjudeta.

Religioosne skulptuur on jällegi ainult Chavínile omane nähtus. Paracases valmistati seevastu suurepäraselt maalitud keraamikat, mis on ínisis vähem informatiivne. Ka tekstiile on Chavínis säilinud vähe, kuid Paracase haudadest leitud kangad on kuulsad oma mütoloogiliste ja religioossete motiivide poolest.

Andmed Chavíni teispoosuse-ettekujutuste kohta peaaegu puuduvad. On leitud vaid üksikud rikkalike panustega maa-alused hauad. Enamasti maeti eluhoonetesse, mis hiljem maha jäeti nagu eelajaloolisel ajal. Paracases oli surnutekultus väga oluline - algul maeti hauakambritesse, kuhu viis sügav kaev, hiljem ehitati tõelisi nekropole. Paracase inimesed balsameerisid oma surnuid, valmistades neid ette igaveseks kestmiseks ja mattes neid rohkete panuste ja keeruka rituaaliga.

Paracase elanikud prepareerisid tapetud vaenlaste päid, uskudes ilmselt, et omandavad sellega nende elujõu. Nad deformeerisid oma laste koljusid. Selle taga oli ilmselt mingi maagiline uskumus. Nad tegelesid ka koljukirurgiaga, püüdes sellega nähtavasti vabastada patsiente kurjade vägede käest. Seega iseloomustab Paracase religiooni mitmesuguste arhailiste väe, hinge ja maagiliste uskumuste olemasolu. Chavíni kohta meil selliseid andmeid ei ole.

Nii Chavíni kui ka Paracase religioonides kohtame rohkesti mitmesuguseid mütoloogilisi olendeid. Mõlemas kultuuris kummardati sauadega jumalust See olend tekkis ilmselt Chavíni religioonis ja kandus sealt edasi. Tal olid kõige ilmsemalt taevase üliolendi funktsioonid. Chavínis on tal jaaguari välimus, mis mingil määral kandub edasi ka Paracase religiooni.

Teised olendid, keda austati, on hüpoteetilisemad. Nii Chavínis kui ka Paracases kummardati puumat, kondorit, madu ja teisi loomi, kes võivad pärineda varajasematest totemistlikest kultustest. Neil on osalt looma, osalt inimese välimus. Oletatavasti olid nad seotud maaviljeluse, karjakasvatuse ja sõjandusega. Maa- ja mereviljakuskultustele viitavaid jooni on väga vähe. Ei ole arheoloogilist materjali, mis osutaks päikese- ja kuukultusele.

Paracase religioonis oli levinud originaalse ühesilmalise jumaluse, nn Silmaolendi kultus. Arvestades seda, et tema kujutisi leitakse vaid hauapanustel, võib oletada, et Silmaolend oli seotud teispoosuse ja surnutekultusega, nii nagu Egiptuses olid seda Osiris ja Anubis.

Chavíni templite planeering ja Paracase suurejoonelised kalmistud lubavad väita, et tseremooniatel pidi osalema palju inimesi. Skulptuurid näitavad, et mõlemas religioonis ei olnud tundmatu inimeste ohverdamine. See pidi eeldama vastavate preestrite olemasolu.

KESKMIST HORISONTI

iseloomustavad Tiahuanaco rahumeelne kultuurimisjon ja religioon ning Huari linnakultuur ja impeerium, mis asetavad kogu ajastule oma pitseri.

Selle ajastu religiooni kohta annab esmalt teavet arhitektuur koos skulptuuriga ja keraamika, vähem ka matused.

Tiahuanaco religiooni tuumaks oli taeva- ja äikesejumala Wiracocha kultus. Päikesejumala omadustele võib viidata Wiracocha pead ümbritsev kiirtepärg, mida näeme nii Tiahuanaco Päikesevärava ülaosa bareljeefil kui ka Tiahuanaco ja Huari savinõudel. See on siiski vaid oletus. Jumalakujutise välisjooned reedavad Chavíni religiooni mõjusid. Kuna Chavíni ja Tiahuanacot lahutab ajas umbes tuhat aastat, siis on alust arvata, et sauadega jumalusest - Chavíni üliolendist - oli saanud selleks ajaks Tiahuanaco panteoni peajumal. Tema kaaskonda kuulusid puuma, mao, kondori ja kulli välimusega olendid, kes olid ilmselt alamad jumalused, kuid kelle funktsioone ei saa tänapäeval enam taastada. Sama jumal oli ka Huari panteoni peajumal, kuid nähtavasti sõjakama loomusega, sest Huari oli sõjalisel teel tekkinud impeerium.

Tiahuanaco ja Huari religioosne elu toimus templites, mida tõendavad muljetavaldavate sakraalhitiste varemed. Riitustes oli oluline roll avalikel tseremooniatel, mida näitavad templite juures asuvad väljakud ja protsessiooniteed. Nõrka alkoholset jooki *chichat* kasutati joogiohvrina, mille kohta leiame andmeid hilisemast inkade kultuselust. Jumalakujude ees suitsutati lõhnaaineid, mida näitab väikeste selleotstarbeliste savinõude (*pebeterode*) olemasolu.

Inimohvri toomise kohta puuduvad otsesed andmed. Võttes aga arvesse, et Chavínis, Paracas, varajase vaheperioodi kultuurides ja Huaris seda praktiseeriti, siis on tõenäoline, et ka Tiahuanacos ohverdati inimesi.

Väheste säilinud haudade põhjal teame, et Tiahuanacos maeti surnuid kägarasendis, kinniseotult ja mumifitseeritult. Mumifitseerimine osutab soovile laipu säilitada igavesele elule, mille taga näeme arenenud hingeuskumuste ja komplitseeritud teispoolsuse uskumuste olemasolu. Kinnisidumine viitab küll elava laiba kartusele, aga see on ilmselt jäänus arhailisest hirmust surnu ees.

Olemasolev materjal lubab väita, et Tiahuanaco riiki iseloomustas nn sakraalne kuningavalitsus. Riigi eesotsas seisis inimene, kellel olid nii kuninga kui ka ülemprestri funktsioonid ja keda tõenäoliselt austati kui Wiracocha asemikku maa peal. Põhjus, miks Huari impeerium ei võtnud üle teokraatiat, tuleneb nähtavasti kohalikest sotsiaalpoliitilistest tingimustest.

Huari impeeriumis oli suur tähtsus Pachacamaki linnal, kus paiknes kultuse keskus, mille oraakel oli kuulus kogu Peruu ja mis säilitas oma religioosse eriseisundi ka inkade ajal.

HILISE HORISONDI

ajalugu iseloomustab Tahuantinsuyu - inkade riik, mis tekkis Tiahuanacost saabunud ketshua väljarändajate baasil 12. sajandil Cuzco orus ja mis valitses sõjalisel teel tekkinud impeeriumina kogu Peruud alates 15. sajandi keskpaigast kuni konkistadooride vallutusteni. Selle perioodi religiooni kohta on olemas väga palju arheoloogilist materjali, mida on võimalik kõrvutada 16.-17. sajandi hispaania kroonikate üksikasjalike andmetega.

Inkade kõrgeim jumalus oli taevane üliolend, kes oli muutunud *deus otiosuseks* ja kes kandis nime Pachacamak või Wiracocha. Ilmselt tõid ketshuad Wiracocha kultuse kaasa Tiahuanacost. Pachacamak oli algselt Kesk-Peruu Lurini oru taevajumal, kelle kultust inkad peatselt tundma õppisid. Ajapikku sulasid kaks taevajumalat kokku Pachacamaki kujusse. Wiracochaks hakati nüüd nimetama kultuuriheerost, kelle müüt toodi samuti kaasa Tiahuanacost. Ta oli pärimuse järgi toonud inimestele kultuuri, lahkunud seejärel ookeanile ja lubanud tagasi tulla. Ilmselt kandis ta varem nime Manco Cápak. Sama nime kandis ka inkade poollegendaarne juht teekonnal Tiahuanacost Cuzcosse. Manco Cápak muutus nüüd inkade ametlikus ideoloogias dünastia ja riigi rajajaks, kes oli saanud oma volitused päikesejumalalt Intilt.

Inti oli algselt ketshuate loodustootem või hõimujumal, kes muutus riigireligiooni panteoni peajumalaks. Talle ehitati kogu riigis templeid, toodi looma- ja joogiohvreid ja tema auks toimusid arvukad riitused. Tema abikaasa oli kuujumalanna. Panteoni kuulus arvukalt astraljumalaid. Tähtsal kohal oli äikesejumal Illapa, kelle kuju eraldus nähtavasti Tiahuanaco taevajumalast, kuid kes sai oma nime Kesk-Peruu hõimude äikesejumalalt. Varasemast religioonikihist pärinesid viljakuskultuslikud maa- ja merejumalannad. Inkad ei keelanud Peruu alistatud rahvastel austada ka oma loodusvaime ja jumalaid, kuid tingimusel, et see ei kahjustaks ametlikku päikese kultust. Teiste religioonide tunnustamise mudel oli samasugune nagu Rooma riigis. On andmeid, et kahtlastesse kultustesse suhtuti suure karmusega. Religioosseks tolerantsuseks seda süsteemi nimetada ei saa.

Teadaolevalt ei olnud inimeste ohverdamine inkade juures väga levinud. Mitmed inkadesõbralikud kroonikud lausa eitavad seda. Siiski on andmeid, et erakorralistel juhtudel, nagu valitseja haigus, halb ennustus, loodusõnnetus, suur sõjakäik, seda praktiseeriti. On huvitav märkida, et inimesi ei ohverdatud päikesejumalale, vaid pigem kõrgeimale jumalale, kelle poole pöörduti suurima häda korral. Siiski ei ole see tava võrreldav näiteks asteekide religiooniga, kus inimohver oli lausa massiline.

Inkade kosmogoonia ei olnud keerukas, kuid sellele baseerusid huvitavad filosoofilised kujutlused. Neil ei olnud hauatagust kohtumõistmist ja allilm kujutas endast pigem surnud ja sündimata inimeste hingede ladu. Surnuid mumifitseeriti ja seoti. Usuti, et hauapanustega varustatud mummia elab edasi oma hauas. See juhib mõttele surnukartusest, mida kinnitab ilmselt ka muumiate kinnisidumine.

Kultuste suur hulk nõudis väga palju preestreid, kes ei moodustanud kinnist seisust. Preestriametisse määrati ülemkihi liikmeid vastavalt vajadustele eluks ajaks ja nad said vastava väljaõppe. Preesterkonnas valitses range hierarhia ja spetsialiseeritus. Riigivalitsemises nad kaasa ei rääkinud. Seega ei saa inkade puhul rääkida teokraatiast. Kuigi valitseja oli elav jumal ja päikesejumala asemik maa peal, ei olnud ta ise ülempreester. Sapa Inca valitses küll päikesejumala nimel, kuid riigi hüvanguks. Selles mõttes oli ta piiramatult võimuga ilmalik valitseja, kes juhtis riiki, millel on totalitaarse riigi ilmsed tunnusjooned.

Millised tunnused on nendes kolme horisoni religioonides sarnased?

1. Chavíni ja Paracase religioone ühendab sauadega jumala ja zoolaatriliste jumaluste austamine ning inimohvri toomine. Mõlema kultuuri suhtlemise poolt räägib palju argumente, pealegi olid nad üheaegsed. Siiski on tegemist kahe eri religiooniga, mis on mõjutanud ka hilisemaid.
2. Chavíni ja Tiahuanaco religioone ühendavad sauadega jumala ja zoolaatriliste jumalate austamine, sarnasused sakraalarhitektuuris ning skulptuuris, aga ka teokraatlik valitsemisüsteem. Chavíni mõju Tiahuanacole on selles osas ilmne, pealegi on mõlemad mägismaakultuurid.
3. Paracase religiooni mõju Tiahuanaco religioonile avaldub esmajoones laipade mumifitseerimise kombes ning ilmselt teispoosusekujutlustes ja inimohvri toomises. Seda võib pidada loomulikuks, sest Tiahuanaco suhtles tihedasti rannikupiirkondadega.
4. Huari religioon on Tiahuanaco religiooni sõjakam variant. Need kultuurid olid üsna üheaegsed ja nende suhtlemine on ajalooline tõsiasi.
5. Tiahuanaco religiooni mõju inkade religioonile avaldub
  - a) taevajumala austamises, mis on Chavíni kaudne mõju
  - b) äikesejumala austamises, mis on Tiahuanaco otsene mõju
  - c) laipade mumifitseerimise kombes ja surnukultuses, mis on Paracase kaudne mõju
  - d) joogiohvril ja suitsutusohvril, mis on Tiahuanaco otsene mõju
  - e) ilmselt inimohvril, mis on Chavíni või Paracase kaudne mõju
  - f) kultuuriheerose austamises, mis on Tiahuanaco otsene mõju
  - g) sakraalarhitektuuris ja skulptuuris, mis on nii Chavíni kaudne kui ka Tiahuanaco otsene mõju
6. Huari religiooni mõju inkade religioonile avaldub Pachacamaki kultuskeskuse ülevõtmises.

Lõppjärelused

1. Chavíni religiooni mõjud Tiahuanaco religioonile on põhimõttelist laadi. Paracase religiooni mõjusid on vähem, kuid ka need on tähtsad. Seega on otstarbekas pidada neid kolme nn sugulasreligioonideks, mis tähendab seda, et Peruu keskmise horisoni religioon on varajase horisoni religioonide edasiarendus ja et **nad on ühe ja sama inkade-eelse religiooni kaks kihti.**
2. Tiahuanaco religiooni mõjusid inkade religioonile on väga palju, kuid kuigi nad on esmapilgul tähtsad, on need mõjutused pigem teisejärgulist laadi, hoolimata sellest, et inka. ja Tiahuanaco olid koguni sugulaskultuurid. Tahuantinsuyu impeeriumi loomise käigus tekkis inkade-eelse religiooni alusmaterjalist täiesti uus religioon. **Seega on inkade puhul tegemist põhimõtteliselt teistsuguse religiooniga- totalitaarse riigi usundiga.**
3. Järelikult on vastus järgmine: **kolm kultuurihorisoni - kaks religiooni.**

Kirjandus

- Acosta, Jose de. 1991. *Das Gold des Kondors: Berichte aus der Neuen Welt 1590 und Atlas zur Geschichte ihrer Entdeckung*. Herausgegeben und übertragen von Rudolf Kroboth und Peter H. Meuer. Stuttgart-Wien.
- Ayala, Felipe Guaman Poma de 1980. *El Primer Nueva Coronica y Buen Gobierno*. Edicion critica de John V. Murra y Rolena Adorno. Traducciones y analisis textual del quechua por Jorge L. Urioste. Ciudad de Mexico.
- Baudin, Louis 1956. *Der sozialistische Staat der Inka*. Hamburg.
- Berezkin, Yuri 1983. *Mochica*. Leningrad.
- Busto duthurburu, Jose Antonio del. *Peru Pre-Incaico*. Lima.
- Busto duthurburu, Jose Antonio del 1981. *Peru Incaico*. Lima.
- Guevara S., Oscar. *Chavín. Dioses, Sacerdotes y Pueblo*. Lima-Miraflores.
- Kauffmann-Doig, Federico 1991. *Historia del Peru Antiguo*. Lima.
- Kelm, Antje 1990. Grundzüge der Religion des zentralen Andenraumes. *Alt-Amerikanistik. Eine Einführung in die Hochkulturen Mittel-und Südamerikas*. Hg. Ulrich Köhler. Berlin.
- Leon, Pedro Cieza de 1988. *La Cronica del Peru*. Lima.
- Lumbreras, Luis Guillermo 1971. *De los Origenes de la Civilizacion en el Peru*. Lima.
- Mason, J. Alden 1968. *The Ancient Civilizations of Peru*. Penguin Books.
- Rostworowski de Diez Canseco, Maria 1992. *Historia del Tahuantinsuyu*. Lima.
- Sejourne, Laurette 1992. Altamerikanische Kulturen. - *Fischer Weltgeschichte*, B. 21. Frankfurt am Main.
- Trimborn, Hermann 1961. Die Religionen der Völkerschaften des südlichen Mittelamerika und des nördlichen und mittleren Andenraumes. *Die Religionen des alten Amerika. Die Religionen der Menschheit*. Hg. von Ch. M. Schröder, B. 7. Stuttgart.
- Varcarcel, Luis E 1984. *Historia del Peru Antiguo. A traves de la Fuente escrita*. Lima.
- Vega, Inca Garcilaso de la 1988. *Comentarios Reales de los Incas*, I-III. Lima.